

KÓNYA ANNAMÁRIA

A KÁLVINI REFORMÁCIÓ LENGYELORSZÁGBAN A 16. SZÁZADBAN

A Lengyel Állam (Rzec Pospolita Polska) a kora újkori Európa egyik legnagyobb államai közé tartozott, és több etnikum konglomerátuma alkotta. Már a reformáció előtti időszakban sem volt vallásilag egységes, hiszen lakosai a római katolikus valláson kívül főleg az ortodox (pravoszláv) valláshoz tartoztak, azon felül még az északabbra élő litván népesség közt nem volt ritka ebben az időszakban a pogányság sem. A Lengyel Állam három fő területi-politikai részből állt, melyek belső elrendezése és viszonyai nagyban meghatározták azok, illetve az ott élők viszonyát a terjedő reformációs tanításokhoz.¹

A 16. század folyamán Lengyelország egyik virágkorát élte, hiszen politikai szempontból ez egy viszonylag békés időszak volt. A század első felét I. (Öreg) Zsigmond (1506–1548) uralkodása töltötte ki, majd hasonló viszonyok maradtak fia, Zsigmond Ágost (1548–1570) idején is. A krakkói egyetem fontos kulturális központtá fejlődött nemcsak országos, de szélesebb, regionális értelemben is. Más európai országokhoz hasonlóan Lengyelországban is, leginkább I. Zsigmond uralkodása alatt, politikailag és gazdaságilag is megerősödött a katolikus egyház, sőt sikerült elérnie, hogy a tizedet a nemesség is fizette.²

A lutheri reformáció viszonylag hamar, már a 16. század 20-as éveiben az északabbi, illetve a balti részeken terjedt először, ami érthető is, hiszen ezeket a területeket főleg német lakosság lakta, mely intenzív kapcsolatban állt a Német Birodalommal. Annak ellenére, hogy I. Zsigmond a reformáció ter-

1 Švec, Luboš: Dějiny pobaltských zemí. Praha 1996.63.

2 Kis Sándor: A lengyelországi reformáció. Sárospataki Füzetek, 24. (2007) 147.

jedésének megakadályozása céljából kiadott néhány rendeletet,³ ezek betartását nem követelték meg erőszakosan, ugyanis több fontos nemesi család tagja, mint például Gorka vagy Ostroróg, annak ellenére, hogy szimpatizáltak a reformációval, magas állami hivatalokat töltöttek be.⁴

A protestantizmus a 16. század 30-as, 40-es éveiben kezdett terjedni Nagy-Lengyelország határmenti vidékein. Itt korábban jelentős hatást tudott kifejteni a huszitizmus is, de főleg a később Cseh- és Morvaországból ide menekülő Testvéri egység (Jednota bratská) tanítása.⁵ A reformációs tanítás terjesztésében fontos szerepe volt a nyomdának. Lengyelországban az első nyomda a 16. század 20-as éveiben kezdte működését, 1536-ban már megjelent Luther katekizmusa, és 1539-ben az egész országban engedélyezték a nyomdák felállítását.⁶

Mint már említettem, a protestantizmus terjedését a kiadott királyi rendeletek vagy egyházi zsinatok tiltása ellenére nem sikerült feltartóztatni, és az folyamatosan hódította meg a lengyel területeket. Ezt elősegítette az is, hogy hamar fontos pártfogói és támogatói akadtak több mágnás és nemesi családban. Mondhatjuk, hogy Lengyelországban a reformáció elsősorban nemesi „ügy” volt. Azon felül, hogy jó lehetőséget kínált a katolikus vagyonszerzésére és a katolikus egyház politikai erejének csökkentésére, egy „divatos dolognak” is számított. Természetesen vallási motivációk is voltak a konverziók mögött, de az esetek többségében nem ez számított elsődleges oknak. A reformáció tanítása tudatos megismerésének, meggyőződéses átvételének hiánya volt később az oka, hogy a rekatolizáció olyan gyorsan és sikeresen ment végbe. Mivel a reformációnak elsődlegesen nemesi jellege volt, a jobbágyok közt nem keltett nagyobb hatást, inkább elutasítást váltott ki. Az urak irányából érkező kényszerként érzékelték, ezért Lengyelországban nem érte el a jobbágyok közt a tömeges jelleget.⁷

3 Ilyenek voltak kiadva pld. 1520,1534, 1540, 1544 évében és általában a vagyonekhoz volt a büntetés. *Tazbir, Janusz: Dziejepolskiejtolerancji.* Warszawa 1973.

4 *Krasinski, Valerjan: Zarys dziejów reformacji w Polsce 1.* Warszawa 1903. 87.

5 I. Habsburg Ferdinánd 1547-ben kiadott ediktuma szerint minden Testvéri egységhez tartozó hívőnek, aki nem tér katolikus hitre, el kell hagyni, a királyság területét, ennek folytán sokan pont Lengyelországban kerestek menedéket, majd később porosz területekre húzódtak.

6 *Krasinski V.: Zarys i. m. 2., 243.*

7 *Loesche György: Kálvin hatása és kálvinizmus Európa keleti országaiiban.* Debrecen 1912. 47.

A svájci reformációs tanok a 16. század második felében kezdtek terjedni Lengyelország területén. Az első írásos dokumentum, amely ezt az új tanítást említette, 1546-ból származik, mikor is egy lengyelországi diák, bizonyos Maczinski János a wittenbergi tanulmányairól írt, és levelezést folytatott több svájci reformátorral, mint Pellikan, Vadian és Lasco (Laski). Maga Kálvin János is élénken figyelte a lengyel eseményeket, és minden kapcsolót kihasználta tanainak terjesztésére. Mikor 1548-ban II. Zsigmond Ágost lépett a trónra, akiről ismert volt a reformáció iránti szimpátiája, Kálvin neki ajánlotta a zsidókhöz írott levél magyarázatait. Egy további személy, akivel Kálvin fenntartotta a kapcsolatot, Moiban Ambróz volt, aki informálta arról, hogy írásai egyes körökben nagyon olvasottak, és az országban erős a pápaellenes hangulat.⁸ A genfi reformátor a királyhoz személyes levéllel is fordult, amelyben buzdította a reformáció támogatására. Kálvin szerint a változásokat fokozatosan kell bevezetni, ami alatt főleg a prédikátorok számának folyamatos növelését értette. Nem tudjuk, volt-e válasz a levélre, illetve hogy mi lehetett benne, de egy másik levélből Lasco Jánosnak Kálvin úgy nyilatkozott az uralkodóról, hogy nincs elég bátorsága a változásokat véghez vinni.⁹ Kálvin János még néhány levelet írt az uralkodónak és emellett még kb. húsz fontosabb, a reformációhoz közel álló személyiségnek is.¹⁰ Az első lengyel nemes, aki konvertált a protestáns hitre, Olesnicki Miklós volt, akinek Pinczowi birtoka később a kálvinizmus központja lett.¹¹

A kálvini reformáción kívül még az antitrinitarizmus tana is nagyon gyorsan és sikeresen kezdett magot vetni az országban. A katolikus egyház Dziergowski prímás vezetése alatt 1551-ben válaszként ezekre a fejleményekre Piotrkowba zsinatot hívott össze, ahol az új vallási cikkeket minden papnak alá kellett írnia. Azon felül újabb harcot hirdettek a protestantizmus ellen az országban. Ennek ellenére a vallási viszonyokban továbbra is fennmaradt a sokféleség, amit valamilyen törvényes módon orvosolni kellett.

8 *Losche Gy.*: Kálvin i. m. 50.

9 Uo. 54.

10 Köztük volt pld. Jordán Spithek a Sandomiri palatinus, Boner János királyi felügyelő a krakkói várban, Olesnicki Miklós, Lasocki Szaniszló, Myszkovszky Miklós királyi tanácsos, Agnesa Dluska nemesasszony, Radziwill Mikós főkancellár, Trzeciecki testvérek, Tarnowski János fő királyi parancsnok.

11 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 1, 111.

Ezzel a céllal hívták össze 1552-ben a szejmet. II. Zsigmond célja a vallási ügyekben a katolikus egyház erejének gyengítése volt. Sikerült végül elérnie, hogy a katolikus püspökök csak a hitbéli dolgokban voltak kompetensek, de a világi vagy bírósági ügyekben elvesztették hatásköreiket. Az említett törvény a reformáció kapcsán azt jelentette, hogy a katolikus egyház tiltakozhatott az új tanítások ellen, de valóságos hatáskörét az ellenük való intézkedésre elvesztette. A szejm e törvénye tulajdonképpen formálisan megengedte a vallásszabadságot.¹² A papság azonban továbbra is a városokban vagy falvakban igyekezett gyakorolni hatását, pl. az önkormányzatokon vagy más személyeken keresztül.

A kálvini reformáció egyik legnagyobb támogatója IV. (Fekete) Radziwill Miklós, litván nemes és egyúttal Lengyelország legtekintélyesebb mágnása.¹³ Intenzív levelezést folytatott Kálvin Jánossal. Radziwill vilniusi házában több evangélikus pap működött, protestáns templomokat építtetett, de leginkább a Biblia lefordításával, illetve annak finanszírozásával vált ismertté. Ezt a lengyel nyelven elsőként megjelent Bibliát kiadása helye szerint Breszti vagy Pinczowi Bibliának is szokták nevezni. Pinczowinak azért, mert a reformáció egy másik támogatója birtokán, a már említett Olesnicki Miklós birtokán, a pinczowi akadémia együttműködésével jött létre. Maga Radziwill Miklós 1566-ban levéllel fordult a pápai nunciushoz Lengyelországban, Lipomani Alajoshoz, ahol nézeteit fejtette ki több vallási és egyházi kérdésben. Egy másik írás, mely a kálvini reformáció következő bizonyítéka, egy himnikus vers, melynek szerzője a 16. századi kiváló lengyel író, Andrej Trezeczieski.¹⁴ Radziwill kapcsán érdekes, hogy protestáns buzgalma ellenére mind a négy fia később katolizált, az egyik közülük, György vilniusi püspök lett, és nem kis pénzüsszeget fordított arra, hogy összegyűjtse és elégesse a Breszti Bibliát.¹⁵

12 Uo. 124.

13 Fekete Radziwill Miklós (1515 – 1565) majdnem egyidőben élt, amikor rokona és szintén litván kancellár és vilniusi herceg Vörös Radziwill Miklós. *Švec L.:* Dějiny i. m.

14 *Kis Sándor* (ed.): A králowieci 2 levél 1556-ból. A lengyel protestantizmus első manifestumainak egyike. Kézirat. Egyházkerületi Nagykönyvtár Sárospatak, An. 6892.

15 *Loesche Gy.:* Kálvin i. m. 70.

Lengyelország litván részében a kálvini reformáció másik fontos személye Wolan András volt. Radziwill Miklós titkára volt, és ő fedezte a további tanulmányait Königsbergben, minek köszönhetően ő továbbterjesztette a svájci tanokat Litvániában. Radziwill tanácsára II. Zsigmond szolgálatába állt, megválasztották a szejmbe, és nagy vagyonra is szert tett. Ennek köszönhetően sikerült az ő hozzájárulásával egyességet kötni a katolikusok és protestánsok (disszidensek) közt, mely az úgy nevezett „*pax dissidentium*” törvényben valósult meg 1573-ban.

Amikor Báthory István uralkodása alatt a jezsuiták elkezdték tevékenységüket, Wolan határozott politikai harcot kezdett ellenük. Legfőbb ellensége a katolikus Scarga Péter lett. Szintén komolyan fellépett a szocinianizmus terjesztői ellen is. Több litván és nagy-lengyelországi zsinaton igyekezett elérni a protestáns hívők, illetve „egyházak” egyesülését. A növekvő ellenreformáció idején is sikerült pozíciójának köszönhetően megőriznie protestáns hitét.¹⁶

A kálvini reformáció terjesztésében Lengyelországban nagyon fontos szerepe volt Lasko Jánosnak,¹⁷ akit a lengyel kálvinizmus reformátorának is szoktak nevezni. Előkelő család sarja volt, és fiatal korától jó oktatásban részesült. Utazásainak köszönhetően több európai országban széles kapcsolatrendszerre tett szert. 1524-ben svájci tartózkodása alatt találkozott Ulrich Zwinglivel és Rotterdami Erazmussal. Annak ellenére, hogy mindkét személyiség nagy mértékben befolyásolta gondolkozását, visszatérve Lengyelországba még megmaradt a katolikus hiten, és 1536-ban mint a kujawi püspök igyekezett az „erazmusi szellemben” rendet vinni a katolikus egyházba. Sikertelen igyekezete után ismét elhagyta az országot. A lutheri reformációtól a svájci tanításra tért át, megnősült, és mint sikeres reformátor Fríziában, Emdeben munkálkodott, 1550-ben már Angliában tevékenykedett, ahol az evangélikus egyház szuperintendense volt. Rövid időt töltött Dániában, Frankfurtban, ismét Emdeben, végül 1556-ban visszatért hazájába. Kis-Lengyelországban telepedett le, ahol hamarosan nagy hatást sikerült elérnie az egyházban,

16 Andrej Wolan a lengyel reformáció és protestantizmus nagy hőse. Kézirat. Egyházkerületi Nagykönyvtár, Tudományos Gyűjtemények, Kézirattár, An. 6891.

17 Bővebben róla: *Hermán M. János*: *Johanes á Lasco 1499-1560*. Kolozsvár 2010.

illetve annak vallási fejlődésében. Elsődleges céljaként tűzte ki a lengyel protestánsok egyesülését a kálvinizmus szellemében. Már az ő hazajövetele előtt, 1555-ben egy zsinaton, Kozmineken a kálvinizmus hívei unióba léptek a testvéri egységgel, ezt az egyesülést további zsinatokon is megerősítették, mint pl. Pinczowóban 1556-ban, Wladislawban 1557-ben.¹⁸ Lasko igyekezett ebbe az unióba a lutheránusokat is bevonni, ami viszont nem volt sikeres, és végül Lasko halála akadályozta meg 1560-ban.¹⁹

Nem Lasko volt az egyetlen, aki igyekezett a lengyel protestánsokat egyesíteni. Már hazatérése előtt 1555–56-ban Lasko Hieronymus és Modrzewski Ferenc komoly erőfeszítéseket tettek, hogy megalakuljon egy egységes nemzeti egyház.²⁰ A protestáns egyházak egyetértettek az együttműködésben, de a liturgiában és hitbéli dolgokban a saját tanításukon kívántak maradni. A már említett kozmineki zsinaton 1555-ben találkoztak a testvéri egység és a kálvini tanok hívei. A kálvini oldalt Cruciger Félix református püspök, továbbá Prazmowski András, Lutomirski Szaniszló, Krowicki Marcel, Vitrelinus Sándor és Pauli Gergely képviselték. A nemesség oldaláról megjelentek Lasocki, Filipovski és Trzencieski.²¹ A találkozás eredménye csak a „szellemi egység” (wspólność duchowna)²² megállapítása volt. Az egyesítést nemcsak a tanításban és liturgiában lévő eltérések akadályozták, de az egyházak eltérő felépítése is. Ugyanis a testvéri egység hierarchikusan volt felépítve, és a morva püspöknek volt alárendelve, míg a lengyel református egyháznak zsinati felépítése volt.²³

További nehézséget az amúgy sem egyszerű helyzetben az antitrinitarizmus terjedése hozott az országba, ami a század közepétől kezdődött. Lengyelország abban az időben erős itáliai hatás alatt volt, sok humanista, költő és más művelt ember tartózkodott a királyi udvarban, de a krakkói egyetemen is. A

18 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 227.

19 Lasko gyerekei néhány évvel később visszatértek a katolicizmushoz és egyik fia, Marcel Lasko híres jezsuitává vált és műveivel a protestantizmus ellen harcolt. *Krasinski V.*: Zarys i. m. 152.

20 *Szegedi László*: Az unitáriusok racionalizmusa. <http://www.valosgline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=669&lap=0.htm> (2009. január 10.)

21 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 211.

22 Uo. 212.

23 *Benedict Philip*: Christ's churches purely reformed. A social history of Calvinism. New Haven – Conn - London, 2003.

16. század 50-es éveiben érkezett Lengyelországba Blandrata György itáliai orvos és antitrinitarista. Radziwill Miklós oltalma alatt élt és működött az országban egészen 1563-ig, de Kálvin ismétlődő felhívásai után az antitrinitárius tanok veszélyéről, kénytelen volt Erdélyben menedéket keresni. Egy másik háromságtagadó, a szintén itáliai Stancaro Ferenc a krakkói egyetemen adott elő, és később Pincowban működött, mely rövid idő alatt az új radikális tan központja lett.²⁴ Az új tanítással foglalkozott az 1558-ban megrendezett Pincowi zsinat is, mely megtiltotta az „új Stancaro, Blandrata és Lismanini újításokat.”²⁵ Az antitrinitarizmus ereje még jobban megnövekedett Lasko halála után, mikor is Kis-Lengyelországban Blandratát szuperintendenssé választották. Az 1561–1563. évek zsinatain is (Krakkó, Pincow, Wladyslaw) domináltak a reformátusok és a szentháromság-tagadók harcai. 1563-ban királyi dekrétum tiltotta ki az országból a nem megengedett tanítások híveit, ami alatt az antitrinitáriusokat értették.²⁶ A református egyház vezetésének nyomására a király egy nyilvános disputációt hívott össze 1566-ban, melynek fő pontja a szentháromságtannal foglalkozott. A református egyházat a szejmen Piotorkowban ezek a személyek képviselték: Sarnicki, Sylwjuż (Leśniowolski), Prazmowski András, Trzeciecki Kristóf, Rokyta János; a református világi támogatóként ott volt Firlej János, Tomicki János és Ostorog Jakab. Az antitrinitarizmust Pauli Gergely, Szoman Gergely, Stanislaw Paklewski, Stanislaw Lutomirski és Lutomirski János képviselte. A találkozás ismét eredménytelenül végződött. Ugyanabban az évben a lengyel református egyház (1566) elfogadta a II. Helvét hitvallást.²⁷

A 16. század 70-es éveiben egy másik radikális tanítás kezdett terjedni Lengyelország területén, a szocinianizmus. A tanaiban sokban hasonlított az antitrinitarizmusra, és aranykorát a 17. század első harmadában élte az országban. 1658-ban törvényt hoztak arról, hogy minden ariánus és szocinánus halálbüntetést érdemel, ezután a legtöbbjük elhagyta Lengyelország területét.²⁸

24 *Tazbir J.*: Dzieje i. m.

25 *Krasinski V.*: Zarys i. m.217.

26 Uo. 224. *Loesche Gy.*: Kálvin i. m. 100.

27 *Loesche Gy.*: Kálvin i. m. 101.

28 Pallas Nagy Lexikona 15, Budapest 1897. 52.

A radikális irányzatok terjedését nagy figyelemmel és aggodalommal figyelték a svájci reformátorok, Béza, Bullinger, de leginkább Kálvin igyekezett harcra buzdítani ellenük. Általuk főleg a református egyház gyengült, hiszen több fontos világi támogatója áttért az új tanok hívei közé (Olesnicki, Lutomirski). Kálvin János rengeteg levelet írt a konvertitáknak és az új tanok szimpatizánsainak a tévhitek elhagyásáról.²⁹ A legtöbb antitrinitárius hívő Kis-Lengyelországban volt. A református egyházban főleg a mágnások maradtak meg.³⁰

Hasonló ellentét állt fenn az evangélikus egyház és testvéri egység közt, mivel az evangélikusok nem voltak hajlandók teljes mértékben elismerni a testvéri egység tanait, liturgiáját. A három fő protestáns egyház közt, bizonyosan a radikális irányzatok terjedése miatt is véglegesen megoldódott a helyzet a sandomierzi zsinaton, mely 1570. május 9. és 14. közt zajlott. A többnapos intenzív tárgyalások eredménye a sandomierzi egyezmény lett. A református oldalról a dokumentumot Gilowski Pál, Prazmowski András, Chrazowski Szaniszló, Sarnocki Szaniszló, Sylwjuusz Jakab, Rákow Mátyás, Trecjusz Kristóf, Brzowski Bálint, Kruszwicy András, Tarnowski Péter és Sokolowski írták alá.³¹ A sandomierzi egyezménynek inkább általános hatása lett. Elsősorban mind a három egyház kötelezte magát a jó viszonyok megtartására, kölcsönös elismerésre, továbbá pontosan meghatározták az Úrvacsora tanát. A mindennapi együttélést az egyházak közt ugyanabban az évben megrendezett postdami zsinat pontosította, pl. tiltva volt, hogy az egyik egyház papja a másik egyház híveivel foglalkozzon, szintén tiltva volt, hogy olyan papokat alkalmazzon az egyház, akit már azelőtt papi tevékenységétől eltiltott egy másik egyház, minden protestáns templomból el kellett távolítani a képeket, oltárokat, keresztek, relikviákat stb.³²

1572-ben II. Zsigmond Ágost halálával kihalt a Jagelló-család, ezért az új uralkodó választása kulcsfontosságú lett úgy a katolikus, mint protestáns oldal számára is. Míg a katolikusok az osztrák herceget, Ernesztet, II. Miksa császár fiát szerették volna a trónon látni, a protestánsok természetesen protestáns kandidátussal elégedtek volna meg. Végül is 1573-ban a francia ki-

29 *Loesche Gy.*: Kálvin i. m.

30 *Benedict P.*: Christ's churches i. m.

31 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 1., s. 243. *Tazbir J.*: Dzieje i. m.

32 Uo. 244.

rály testvére, Valois Henrik került a lengyel trónra. Rövid, néhány hónapos uralkodása a protestánsok számára a varsói szövetség miatt lett fontos. Az 1573-ban összejött királyválasztói szejm feladata volt a katolikusok és protestánsok közt bebiztosítani a legmegfelelőbb együttélést, vagyis „*hogy az ország lakosságának megteremtsék a békét*”.³³ Erre az egyetlen megoldás az egyenlő jogok biztosítása lett mind a négy konfesszió számára (katolikus, evangélikus, református, testvéri egység). Ez a dokumentum mint a varsói konföderáció lett ismert, és mivel minden úgynevezett disszidensnek biztosította a vallás szabadságát, gyakran mint a „*pax dissidentium*” is szokták emlegetni.³⁴ Jellege szerint az augsburgi vallásbékére hasonlított, mivel a vallásszabadságot a „*cuius regio, eius religio*” szerint biztosította.³⁵ A pax dissidentium és más dokumentumok, melyek a nemesség jogait erősítik, másrészt gyengítik a királyi hatalmat, lettek Valois Henrik megválasztásának feltételei. A varsói konföderáció a lengyel protestantizmus csúcspontját jelentette. A következő időszak politikai és vallási változásokat hozott, mely a lengyel protestantizmus fokozatos leépülését hozta magával.³⁶

Valois Henrik rövid uralkodását interregnum váltotta fel, mely a katolikus egyház megerősödését segítette. Ezt leginkább a jezsuiták működése okozta, kiket még II. Zsigmond Ágost uralkodása alatt hívott Lengyelországba Hozjus kardinális. Fontos támogatójuk lett II. Zsigmond testvére és egyben Báthory István későbbi felesége, mint ahogy Commendoni, a pápai nuncius is. Commendoni azon kívül, hogy erősítette a katolikusokat, a protestánsok közt igyekezett viszályokat szítani. A reformátusok közül majdnem sikerült neki rekatolizálni a nagy hetmant, Firlej Jánost. Annak ellenére, hogy ez végül is nem valósult meg, Firlej rövid idő után egy merénylet áldozata lett.³⁷

A katolikus tábor erősödése mellett nagyon negatívan hatott a protestánsok helyzetére azok megosztottsága. A legtöbb együttműködési és uniós egyezményt valójában a valóságban kevésbé tartották be, és inkább csak szimbolikusak voltak. Természetesen a helyzet javulását nem idézte elő az antitrinitárius és szociniánus tanítások terjedése sem. Az új radikális irányza-

33 Krasinski V.: Zarys i. m. 2., 8.

34 Tazbir J.: Dzieje i. m.

35 Benedict P.: Christ's churches i. m.

36 Benedict P.: Christ's churches i. m.

37 Krasinski V.: Zarys i. m. 2., 28.

tok csak növelték a differenciálódást, és a hívek áttéréseivel csak gyengítették az evangélikus, de főleg a református egyházat. Ez a református egyház erőteljes gyengüléséhez vezetett.³⁸

Hosszú és ismételt választások után, végül 1576-ban a katolikus Báthory István lett megválasztva uralkodóvá.³⁹ A valláspolitikájára jellemző volt a katolikus egyház támogatása, de a protestáns egyházak ellen erőteljesebben nem lépett fel. Az uralkodása idején a katolikus klérus több zsinatot hívott össze (1577, 1578), amelyeken a tridenti zsinat végzéseit fogadta el. A zsinatokon elvetették a protestánsok javára hozott törvényeket, a vegyes házasságokat, a protestáns könyvek vagy vallási énekek éneklését stb.⁴⁰ Uralkodása alatt erősödött a jezsuiták működése. Új iskolákat építettek, pl. akadémiát Vilniusban, kollégiumot Plockban.

Az első nagyobb összecsordulásokra katolikus és protestáns hívek közt Krakkóban került sor. Már 1574-ben néhány helyi megtámadta és kirabolta a református templomot, de ebben az időszakban még a katolikus városi vezetés nem engedhette meg magának a bűnösök büntetlenségét, mind az öt tetteket lefejezték. Egy évvel később a protestáns temető lett tönkre téve. 1577-ben katolikus diákok megtámadták a protestáns lelkészeket. Habár 1578-ban a király rendeletet adott ki hasonló esetek ellen, illetve azok megbüntetésére, a támadások az elkövetkezendő időszakokban is ismétlődtek.⁴¹

Vilniusban elkötelezett rekatolizációs tevékenységet fejtett ki a már említett Radziwill Miklós fia, György, aki püspöki székéből buzdította a katolikusokat a protestánsok elleni cselekedetekre. Saját maga gyűjtötte a protestáns irodalmat és égette azt. Annak ellenére, hogy a király nem adott ki protestánsok elleni törvényt, nyíltan üldözte az antitrinitáriusokat és szociniánusokat, és amellet tolerálta a jezsuiták tevékenységét. Saját maga alapított katolikus püspökséget Windawie-ben, és további katolikus iskolák alapítását szorgalmazta, több városban jóváhagyta a katolikusok általi templomfoglalásokat.

Az említett időszakban a reformátusok, illetve az egész protestáns tábor is tartott néhány zsinatot, mely a liturgiai kérdéseken kívül az adott helyzetre reagált, de sokszor az egymással való „mindenféle” konfliktusokat is tárgyalták. Ezek a találkozások is mutatták, hogy a protestáns unió mennyire gyen-

38 Uo.

39 Bővebben *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged 2006.

40 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 2., 35.

41 *Kis Sándor*: A lengyelországi reformáció. In. Sárospataki Füzetek 24. (2007). 1.

ge, mert akármelyik oldal kijelentései, cselekedetei további veszekedésekhez, összetűzésekhez vezettek, ami természetesen a katolikus oldal hasznára volt. Példaként lehet említeni az 1583-ban megrendezett zsinatot Wlodiszlavban, ahol mintegy 70 lelkész és több egyházi személy jelent meg. Az összetűzést két evangélikus személy kijelentése okozta, akik azzal az ajánlattal álltak elő, hogy a testvéri egység legyen alárendelve az evangélikus egyháznak, és szintén nyíltan a sandomierzi egyezmény ellen agitáltak. Természetesek ezek a kijelentések ismétlődtek, és újabb félreértéseket okoztak.⁴²

Báthory István halála után Lengyelország ismét királyválasztás előtt állt. Ezúttal is több kandidátus volt, de végül a svéd trónörökös, Vasa Zsigmond nyerte el a trónt. III. Zsigmond hosszú uralkodása alatt mint gyenge király mutatkozott meg, amit főképpen abban lehetett érzékelni, hogy megnőtt a mágnások hatalma a nemesség felett, és a katolikus klérus a protestáns egyházak fölé nőtt.⁴³

Annak ellenére, hogy III. Zsigmond lemondott több uralkodói hatásköréről, a katolikus egyházat támogatta, nagy vagyonokat adott számára. Már a koronázása alatt igyekezett a klérus meggyőzni őt arról, hogy adjon ki rendeletet az elvett katolikus templomok és vagyon visszaadásáról. Ezt az elképzelést nem sikerült véghezvinni, mert sok katolikus vagyon világi személyek kezére került, akik később visszatértek a katolikus hitre, és a vagyon elvétele a király ellen fordíthatta volna őket. A krakkói református templomot 1591-ben ismét kirabolták. Más városokban is ismétlődtek hasonló esetek, ezért a protestánsok zsinatot hívtak össze Chmielnikbe. A zsinat végzéseit és a protestánsok panaszait az uralkodónak adták át. A király megígérte a bűnösök megbüntetését, szintén a krakkói templom újjáépítését, de mikor 1593-ban immár harmadszor tették tönkre, a megújítását már nem engedték meg.⁴⁴

A jezsuiták élén Skarga Péter, egy nagyon elkötelezett katolikus állt. A híveket arra ösztönözte, hogy nyíltan lépjenek fel a protestánsok ellen, hiszen az ilyen cselekvést azzal lehet elnézni, hogy mindent, ami jogtalanul létezik, jogtalansággal lehet eltávolítani, illetve megsemmisíteni. A protestánsok nagy védelmezője a már említett diplomata és költő, Wolan Andras volt.⁴⁵

42 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 1, 60.

43 Európa az újkorban. Szerk. Orosz István - Angi János - Ifj. Barta János. Debrecen 2006.

44 *Kis S.*: A lengyelországi reformáció i. m.

45 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 2, 72.

Torunban 1595-ben nemzeti protestáns zsinat jött össze, melyen 70 evangélikus, református és testvéri egység lelkésze, világi személye vett részt az ország különböző részeiből. A református egyházat a kis-lengyelországi esperes, Jezierski Ferenc képviselte, akit egyúttal a zsinat elnökévé is választottak. A zsinat elsődleges feladata a sandomierzi egyezmény megerősítése és a protestánsok kárainak összeírása volt. A zsinat hosszadalmas volt, többször megszakadt, mivel királyi oklevél szerint a tárgyalások jogtalanok voltak. Maguk az evangélikusok is ismét kifogásokkal léptek fel a sandomierzi egyezmény ellen. A zsinat konkrét eredménye 18 cikkely elfogadása lett, a sandomierzi egyezmény aláírása kötelező volt minden lelkész számára, anélkül nem lehetett lelkészi feladatokat végezni. A hetedik cikkely tiltotta a gyerekek szociális iskolákba járását, más cikkely kötelezte a világiakat, hogy felső iskolákat alapítsanak, templomokat építtessenek, küzdjenek az uzsora ellen, az utolsó cikkely a más vallások respektálására utasított.⁴⁶

A katolikus klérus nemcsak a protestáns egyházak felett szeretett volna uralmat elérni, de szintén az ortodox litvánokon is, amely végül is a breszti unióban valósult meg 1596-ban. Maguk a protestánsok is törekedtek nagyobb együttműködésre az ortodox egyházzal, főleg az evangélikusok, akik 1599-ben egy közös találkozót hívtak össze Vilniusban. Mivel a konstantinápolyi pátriárka beleegyezésével nem lehetett nekik semmi egyességet aláírni, az egész találkozás csak a katolikusok által elkövetett sérelmek elsorolása lett.⁴⁷ A vilnusi találkozó eredménye egy egységes nyilatkozat lett az erőszakos rekatolizáció ellen. A konfederáció megismételte az egységes harc szükségességét a vallásszabadságért és a kölcsönös segítséget. Együttesen a konfederáció az 1603-ban és 1605-ben összejött szejmben kérte a vallási törvények betartását, de eredménytelenül.

III. Zsigmond hosszú uralkodása (1587–1632) nemcsak a protestantizmusnak hozott romlást, hanem az egész ország gazdaságának és politikai fejlődésének is. A Svédországgal való háború, a tatár és török portyázások a délkeleti országrészben növelték a lakosság szenvedéseit, aminek folytán a protestánsok tömegesen költöztek békésebb területekre (Gdansk, Torun)

46 Uo. 88

47 *Kis S.*: A lengyelországi reformáció i. m.

vagy külföldre. Ez a migráció nagyban károsított sok addig gazdaságilag, kulturálisan fejlett várost, térséget, köztük Krakkót is. A rekatolizáció kezdetéig Lengyelország több reformációs tanítás menedékhelye lett, itáliai, francia, skót felekezeti kisebbségek léteztek az országban, melyeknek természetesen a kultúrára és művelődésre is hatásuk volt. A jezsuita rend által vezetett rekatolizáció során átvették a felügyeletet az iskolák és a könyvkiadás felett, ami az addigi sokszínű kultúra visszafejlődésével járt Lengyelországban.⁴⁸ Csökkent a krakkói egyetem színvonala is.

A következő lengyel király IV. Zsigmond lett, aki apjától eltérően nem volt elkötelezett a katolikus egyház irányában, és inkább igyekezett a vallások békés együttélését biztosítani a vallási törvények betartásával. Maga kezdeményezte a kiélezett helyzet orvoslása érdekében az együttélés szabályozását, és ezt egy közös gyűléssel, a négy felekezet vezetőinek találkozásával akarta elérni (*colloquium charitativum*)⁴⁹ Torunban, 1645-ben. A református egyház együttesen lépett fel a testvéri egységgel és összesen 23 képviselője volt, köztük a híres Comenius János is. A katolikus oldalnak 25 és az evangélikusoknak 28 képviselője volt. A találkozásnak három alapvető tárgyalási pontja lett kitérve: 1. bemutatni minden tanítás alapelveit, 2. disputálni a tanítások igazságairól, 3. liturgiai kérdések. A király a találkozástól a vallások egyesülését várta, de ez a cél előre sikertelenségre lett ítélve, és a találkozás végül eredménytelenül zárult.⁵⁰

A lengyel protestantizmus bukása 1648 után, János Kázmér királlyá választása után következett be, mivel ő maga jezsuita és bíboros volt azelőtt. Az ország belső válságba került, és kívülről is veszélyeztetve volt szomszédaitól, Oroszország támogatta a kozák ellenállást, és Svédországgal is háború tört ki. A protestánsok, főleg a reformátusok nagy elvárásokat fűztek a svéd jelenléthez, remélték, hogy biztosítják nekik a vallásszabadságot, ezért sokan

48 Azt, hogy milyen gyorsan terjedt a rekatolizáció, mutatja szenátorok vallási összetétele a Litván fejedelemségben, míg 1572-ben 3 katolikus és 16 protestáns, 1596-ban 9 katolikus és 10 protestáns, 1606 15 katolikus és 9 protestáns, 1632 már egy protestáns szenátor sem volt, 1648 19 katolikus és 4 protestáns, 1655 17 katolikus és 3 protestáns, 1668 25 katolikus. Gebei S.: Az erdélyi fejedelmek i. m. 17.

49 Krasinski V.: Zarys i. m. 171.

50 Uo. 171.

támogatták őket. A valóságban viszont a svéddek egyaránt pusztították a katolikus és a protestáns területeket. Összegezve mondhatjuk, hogy a svéd jelenlét nemhogy nem segített a lengyel protestánsoknak, hanem inkább még nehezítette sorsukat, hiszen minden svéddek által elkövetett rosszért a protestásokat büntették. A lengyel bosszú legismertebb helye Lesno városa, a testvéri egység központja lett, melyet a svéd katonaság elmenetele után 1656-ban kiraboltak és felégették.⁵¹

Ez a folyamat a lengyel protestantizmus teljes meggyengülését eredményezte. Habár nem semmisült meg teljesen, megszűnt a nemzeti élet fontosabb eleme lenni. Annak ellenére, hogy a vallásszabadságot újra és újra megerősítették, a jezsuiták rekatolizációs tevékenysége folytatódott, amit a protestánsok számának alakulása is mutat az alábbi táblázatban.⁵² Amint azt mutatja a táblázat, a 16. századtól a 18. századig mintegy 90%-os csökkenés következett be, mely legkevésbé Litvániát érintette.

	Kis-Lengyelország	Nagy-Lengyelország	Litvánia	Összesen
1591	250	120	200	570
1650	69	28	cca140	240
1768	13	9	38	60

A protestáns gyülekezetek számának alakulása

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a reformáció nagyon gyorsan utat tört magának Lengyelország területén. A kálvini reformációnak nemesi jellege lett, mivel elsődleges elfogadói a nemesség és a mágnások csoportjából kerültek ki, valamint a nagyobb városok lakosai közül, mint Krakkó, Gdansk, Elblang, Vilnius. Az új tanok elfogadása elsődlegesen a katolikus egyház morális és teológiai hanyatlásának, valamint óriási vagyonának volt köszönhető. A lengyel protestantizmus másik fontos jellegzetessége, hogy a lengyel nemesi társadalom gondolkozásához sokkal közelebb állt a svájci reformátorok, leginkább Kálvin János progresszív társadalmi-politikai tanítása, mint a merev lutheranizmus. Összehasonlítva Magyarországgal, ahol a katoliciz-

51 Kis S.: A lengyelországi reformáció i. m. 2.

52 Krasinski V.: Zarys i. m. 3.,141.

mus a mohácsi vész következtében nem tudta sikeresen felvenni a harcot a reformációs tanokkal, a lengyel katolikus egyház, noha nem ment át olyan „katasztrófán”, az elejétől fogva gyengének bizonyult. A reformáció másik paradoxona volt az, hogy míg az elején a szabadabb politikai és társadalmi helyzet elősegítette az új tanok gyors terjedését, a következő évtizedekben hozzájárult a protestáns tábor sokszínűségéhez és ezáltal a gyengeségéhez, minek folytán a rekatolizáció gyorsan és sikeresen tudott terjedni. A katolikus egyház a jezsuitáknak köszönhetően hatásos eszközt kapott, míg a protestánsok kisebb egységekre osztoztak, és a viszálykodással veszítették erejüket. A lengyel protestantizmus gyenge pontjának számított egy bizonyos fajta szélesebb társadalmi bázis hiánya,⁵³ ami alatt az értendő, hogy az egész idő alatt a reformációs tanítások az elit, tehát a nemesség programja volt, mely a jobbágyai közt csak erőszakkal volt képes elfogadtatni az új tanokat. Tehát hiába terjedt el a reformáció, soha nem ért el tömeges jelleget, és a szélesebb nemesség körében is csak mint „divat vagy modernség” jelent meg, és nem az igazi belső meggyőződés eredménye volt.

53 *Benedict P.*: Christ's churches i. m. 271.